

Սինչև կերկեր հնչեցէ զժամ քոյին մահ ,
 Յաւերժութիւն բացցէ զկայանս իւր անմահ .
 Սուացութեան ցօղէն ըզդիդ արտասուք ,
 Ղանայ հողածին մարմին 'ի հողն ապաշուք .
 Սլացեալ հոգւոյն յաստուածայինն 'ի յաղթիւր՝
 Սպատառէն իւրմէ խնդրէ զվըճիուն իւր :

ՏԸ ՓՈՆՓԻՆԵԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

ՕԳՏԱԿԱՐ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՔ

ՂԻԿԵԼԻ ԴԱՆԻ ԴԵ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆՅ ՎՐԱՅ :

ՍԱՐԴՈՒՍ բնութեան յատուկնշա-
 նը գիտութիւն կամ բան սորվին ըլլա-
 լով՝ ազգերնուս յառաջագիմութեանը
 համար ստեպ կը յորդորենք գիտու-
 թեանց և կըթուութեան հետեւելու .
 կ'ուզենք երբեմն ալ զանազան գիտու-
 թեանց վրայ տեղեկութիւն տալ, անոնց
 բնութիւնը և օգուտները իմացնել,
 թէ որք աւելի օգտակար է, որին պէտք
 է աւելի հետեւիլ, որն է բուն լաւն և
 ազնիւն, և որն աւելի հիմակուան վի-
 ճակիս համար հարկաւոր է, բայց ոչ այն
 պէս օգտակար և ազնիւ ըստ ինքեան .
 Սիայն առաջուցմէ աս կ'իմացնենք ըն-
 թերցողաց, որ թէ երբեմն մեր դա-
 տաստաններուն մէջ սովորական եղած
 կարծեաց դէմ բաներ գտնեն, իրենք
 աշխատաւորաւորմունքը մէկդի թողուն,
 որպէս զի յայտնի իմացութի թէ որուն է
 իրաւունքը որուն է սխալը :

Լ .

Պատճառներն, և Ղգային պատճառներն :

ՍԻՐԻՐԻՐԵԱՆ համար ամենէն զօրա-
 ւոր միանգամայն և ամենէն զուարճալի
 գիտութիւն՝ Պատմութիւնն է, որով
 ամենէն ալ օգտակար . վասն զի ամէն
 գիտութիւնք կը ցուցնեն ինչ որ մար-
 դէս դուրս է, կամ բարոյական մարդէս՝
 որ է բուն մարդկութիւն, իսկ պատմու-

թիւնը կը ցուցնէ՝ մարդուն հանդիպած
 և հանդիպելու դիպուածները : Սրկրիս
 վրայ 7000 տարուան մէջ մարդկանց
 պատահարները ինչ են, եթէ ոչ մեր
 նման սրտերու և բաղդերու հանդիպած
 բաներ . անանկ որ կրնանք ըսել թէ ա-
 նոնք մեզի ալ հանդիպած են գոնէ երեւա-
 կայութեամբ, վասն զի միայն անոնք
 են որ հեռուէն ալ ըլլայ՝ դեռ մեզի հետ
 մասնակցութիւն մը ունին : Սլ թէ որ
 իմաստութեան ծայր սեպուեցաւ ինք-
 զինքը ճանչնալն, “ Սանիր գեղ ”,
 թէ որ ինքզինքը լաւ ճանչնալու համար
 պէտք է իրմէ առջիններն և ժամանակա-
 կիցներն ալ ճանչնալ, պէտք է պատմու-
 թիւն սորվիլ . ուրեմն պատմութիւնն
 է որ կրնայ տալ մեզի կատարեալ իմաս-
 տութիւն, որչափ որ կարելի է մար-
 դուս՝ իմաստուն ըլլալ երկրիս վրայ :
 Սրկրից անսահմանութեան մէջ գլու-
 տրկող գնտերուն չափը քննել, ովկիա-
 նոսի անհուն ծոցը և յորձանքները չա-
 փել, մարդուս միտքը կ'ընդարձակեն և
 աշխարհքս կը մեծցնեն . սակայն ա-
 սոնցմէ մէկն ալ զմարդս մարդ չեն ընել .
 ոչ միտքը կը կշտացնեն, ոչ սիրտը կը
 հանգչեցնեն, մանաւանդ թէ անոնց
 մէջ անանկ խորեր փոսեր կը բանան՝ որ
 ոչ ժամանակ և ոչ մարդկային կարողու-
 թիւն կրնան լեցնել : Սակ պատմու-
 թեան գիտութիւնը այսպէս չէ, պարզ
 է . ասով մարդկութեան սիրտը կը փո-
 րուի ժամանակին խորութեան մէջ, և
 կ'ելլեն ծանօթ և օգտակար նիւթեր,
 վասն զի մեզի նման են . ասոնցմով
 մարդս կրնայ ստոյգ բան մը իմանալ, և
 իմացածն ալ իր վրան է, զինքն ճանչ-
 նալն է . ոյս ճանչնալը իրեն կը սորվե-

ցրնէ՝ զինքը կը թել, լաւ ցընէ, կատարեալ ընէ՝ որչափ որ կարելի է. մէկալ գիտութիւնք մարդուս միտքը քիչ մը կը զարգարեն, հաստատուն բան մը չեն մտցնէր իր բնութեանը մէջ։

Եւ սակայն որչափ մարդիկ կան, որոնցմէ ոմանք իմաստուն ալ կ'ըսուին, որ պատմութեան հազիւ թէ ընդհանուր համառօտութիւն մը կարգացած, կամ միայն մասնաւոր ազգի մը պատմութիւն սորված, իբր թէ երկրիս վրայ միայն այն գաւառը մարդաբնակ ըլլար, կ'երթան բոլոր խելութիւնն օտար նիւթեր քննելու կուտան։ Հազարաւոր տարիներէ վեր երկրիս ամէն կողմը մի իմաստը մարդիկ եկեր անցեր են մեզի նման, ասոնք ինչ են ըրեր, ինչ օրէնք, ինչ կրօնք, ինչ մտածմունք, ինչ զբաղմունք ունին եղեր. ասոնք քննելու տեղ, մէկը կ'երթայ չորս դին ճարտասանական զրքեր, բառգիրքներ կը շարէ, միտքը բան մը եկեր է կ'ուզէ գրել, կ'աշխատի նոր կերպով, վարպետ կերպով մը զրուցելու. արեւ բառին բացայայտիչ մակդիր մը փնտռելու իր մըտքին յարմար՝ օր մը կ'աշխատի, կարծէ թէ գտածը ամենուն մտքին ալ յարմար պիտի ըլլայ, կամ կարգացողին աչքին ալ արեւուն լոյսը պիտի ծագէ՝ երբ որ այն բառը կարգայ։ Մէկալն ալ ձկնորսի նաւակի պէս գրոց ալիքներուն մէջ կը մտնէ կ'ելլէ, շերեփին հետքուրաններուն մէջ կը խառնուի, գործիքի մը պէս իր գննութեանց գործիքներուն հետ կը զարնուի կը շտկուի, որպէս զի լաւ մը քննէ. ինչ. ոտքին կոխած ճախն, զարչելի գորտի մը սրունք, նապաստակի ականջ մը, թրթուրի թւին փոշին, պղտիկ ճանձի մը պզտիկ գլխուն ամենապզտիկ աչքը։ Մէկը իրեք չորս դծի և թուոյ համեմատութիւն գտնելու համար՝ կենաց մեծ մասը կը ծախէ, շատ հեղ ոչ կը վաստակի ոչ կը վաստակ ցընէ. մէկալը ապակաւոր խողովակով երկնքին աստղերուն ետեւէն կ'իյնայ երկայն տարիներ, կարծես թէ ալ մեզի երկնքի այբուբենը պիտի սորվեցընէ, բայց ստոյգը աս է որ այնչափ հա-

զարաւոր տարիներէ վեր դեռ հազիւ 10 հատ մոլորակ ըսուած աստղ ճանչցուեր է, բայց տասը հատիկ անմոլար աստղաբաշխ ալ չէ տեսնուած։ Իրաւ որ աս խելացի կամ իմաստուն մարդիկս որ իրենց նմաններուն բնական և բարոյական պատմութիւնը քննելը թողած՝ անանկ բաներու կը հետեւին բոլոր մըտքով՝ իմ խելքէս վեր խելացի են, ես չեմ կրնար զանոնք դատել, բայց ինծի այսպէս կ'երևնայ՝ որ եթէ աստղերը խելք ունենային և տեսնէին այս իմաստունքս որ մարդկային բնութեան զարմանալիքը թողած, որ ամէն արարածներէ ալ վեր և հրաշալի է, և ելեր իրենց ծածուկ ճամբաները և չափը կ'ուզեն գտնել, թէ որ ճանձերն ալ խելք ունենային և տեսնէին զանոնք որ մարդկութիւննին մոռցած եկեր դործիքներով իրենց քթին պատիճին ծայրը կը դիտեն, երկրիս խենթերուն առաջին կարգը պիտի դնէին մեր վերոյիշեալ իմաստունները։

Եւմկարծեր որ մէկը աս խօսքերէս կարծէ թէ պատմութենէ զատ մէկալ գիտութիւնները իբր անօգուտ կը մերժեմ. չէ. ամէնքն ալ հարկաւոր կը սեպեմ քիչ շատ, պատմութիւնը ամենահարկաւոր սեպելէս ետեւ. պատմութեան գիտութիւնը՝ ինծի պէտք կ'երևնայ մարդուս, իսկ մէկալները՝ յաւելուած կամ հարստութիւն. պատմութիւնը զանոնք ալ կը սորվեցընէ, անոնք զպատմութիւն չեն սորվեցընէր. անօթի մարդու մը աւելի լաւ է ձեռքը հաց մը ունենալը՝ քան գաշտերու մէջ ցանած ցորենները կամ արածող ոչխարները. և մերկի մը աւելի լաւ է քթանէ զգեստ մը ունենալը վրան, քան թէ զգեստին տեղ՝ փայլուն գոհարներ ունենալը. ասանկ ալ մէկալ գիտութիւնք թէ և գոհարներու պէս պայծառ երևնան, մտացներքին մերկութեան և անօթութեան օգուտ մը չեն ըներ, ինչպէս կ'ընէ պատմութիւնը։ Միայն թէ մեր ուղած պատմութիւնն ալ՝ չըլլայ չոր ցամաք դիպուածներու պատմութիւն՝ ինչպէս լրագրաց ոճն է, կամ ազգաբանութիւն

մը, կամ միայն իշխողներու վարք, հապա ժողովրդոց վարքը պատմէ իբրեւ մէկ մարդու մը վարք կամ մէկ ընտանեաց մը. անոր զանազան տարիքին զանազան փոփոխութիւնները, մտքին ու ժը, սրտին բնաւորութիւնը, ձեռքին յաջողութիւնը, պաշտած հաւատքը, ուրիշ ազգաց հետ համեմատութիւնը: Ալ ալ գրուած պատմութիւնը կ'արժէ որ ինչպէս մէկը Պլուտարքոսի պատմութեան համար ըսաւ, [թէ որ աշխարհքիս ամէն գրեթէն ալ ջնջուելու ըլլային՝ միայն զայն ապրեցրնէին:

Երանկ պատմութիւն մը [թէ գիտուն [թէ տգէտ ըսուած մարդկանց զուարճալի և օգտակար է. որ ձեռքէդ կը բռնէ՝ աշխարհիս սկզբնէ վեր՝ ժամանակին հետ զբեղ կը քայլընէ. ամենուն ալ հանդիսատես և քննող կ'ըլլաս. և զանոնք քննելու ատեն՝ ինքզինքդ ալ կը քննես. կը տեսնես [թէ ինչպէս մարդկութեան առաջին ընտանիքը առեւով՝ ընտանեկան կեանքը կամաց կամաց քաղաքական կառավարութիւն կը փոխուի. և այս կառավարութիւն ալ ինչպէս կը զանազանի այլ և այլ տեղ. ինչպէս անոնցմէ ոմանք կը ծաղկին ոմանք չէ. ոմանք աշխարհակալ կ'ըլլան, ոմանք խաղաղասէր աշխարհագործ. մէկը հովուութեամբ և երկրագործութեամբ կ'ապրի, մէկալը շահասէր վաճառականութեամբ. մէկը մտաւոր գիտութիւններ կը սիրէ, մէկալը ձեռնաւոր կամ արուեստաւոր: Ինչո՞ւ մէկ ազգ մը 4000 տարուքնէ՝ ի վեր կեցեր է, մէկալը անցեր գնացեր է. մէկը [թէ պէտ և սնցեր՝ բայց յաւիտենական բրգունքներ իրեն նշան է [թողած, մէկալը ամենեւին հետք մ'ալ չունի: Ինչո՞ւ երկու ազգ նոյն օրէնք նոյն սովորութիւն չունին և չեն կրնար անոր յարմարիւարդեօք կլիմայէն է այս տարբերութիւնը. [թէ որ այնպէս է՝ ինչո՞ւ նոյն կլիմայի տակ եղողներն ալ զանազան բնաւորութիւն ունին, կամ ինչո՞ւ նոյն երկրին վրայ զանազան ազգեր յաջորդաբար կամ միատեղ բնակելով՝ երբեմն նոյն երբեմն տարբեր բնութիւն կ'ու-

նենան. ինչո՞ւ մէկը օտար կլիմայի տակ՝ բնութիւնը կը փոխէ, մէկալը ամէն կլիմայի ալ կը յարմարի անփոփոխ բնութեամբ, ինչպէս տնկոց վրայ կը տեսնենք: Ի՞նչ պատճառաւ եղած են ազգաց մէջ մեծամեծ փոփոխութիւններ, խռովութիւններ, միաբանութիւններ, պատերազմներ. ինչպէս տեղ տեղ ազատական իշխանութիւններ եղած են, տեղ տեղ բռնաւորական: Երծնքը ինչ ազգեցութիւն ունեցեր է մարդկանց վրայ, և ինչ փոփոխութիւններ կամ մտածութիւններ եղեր են կրօնքի: Երուեստ, գիտութիւն, քաղաքականութիւն ինչպէս ծաղկեր է և կը ծաղկի: Ի՞նչ է հին աշխարհք և նոր աշխարհք. ինչ է արեւելք մը, ինչ է արեւմուտք մը. ինչէն է զանազանութիւն ախորժակաց. ինչէն է երջանկութիւն և [թշուառութիւն ազգաց, ինչէն հարստութիւն և աղքատութիւն, և այլն:

Ե՛հա այսպիսի և նման ծանօթութիւններով պատմութիւնը կ'ըլլայ մարդուս՝ «Համառօտ կենաց» երկայն փորձ, ինչպէս ըսաւ պատմիչ մը, որով մարդ զինքն ալ իրեն նմանեաց բազմութիւնն ալ կրնայ կառավարել. և ասոնցմով կրնայ յայտնի տեսնել Եստուծոյ նախախնամութիւնը երկրիս վրայ, կամ մարդկան և Եստուծոյ հետ կապը. անոր համար պատմութեան գիտութիւնը հարկաւոր է մարդուս [թէ իբրեւ առանձին մարդ և [թէ ընկերական անձն. և ամէն աստիճանի մարդու ալ նոյնպէս հարկաւոր է, ինչպէս որ ամենուն ալ զուարճալի է պատմութիւնը:

Եւ այց [թէ որ ամենուն ալ հարկաւոր է ընդհանուր պատմութիւնը, կայ պատմութիւն մ'ալ որ ոմանց հարկաւոր է մասնաւոր կերպով. այս է Եզգային պատմութիւն, իւրաքանչիւր ազգի յատուկ. որ է իբրեւ վկայական մը իրեն կենդանութեան և հարազատութեան մէկալ ազգաց առջև. ով որ չունի այս պատմութիւնը՝ վատազգի է և վատասիրտ: Եզգային պատմութիւն՝ ամէն ազգի յատուկ սրբազան գիրքն է կ'ըսէ հեղինակ մը, որ ուրիշ գրեթէ աւելի

պէտք է կարդայ և գիտնայ. անոր համար խելացի ազգեր, թէպէտ և ամենքն ալ շատ պակասաւոր գտուած են ընդհանուր պատմութիւն սորվելու մէջ, գոնէ իրենց ազգիներ մասնաւոր հոգով կը սորվին. նմանինք մենք ալ անոնց: Իսկ թէ ինչու և որչափ մեծ պարտք և հարկաւոր է ազգային պատմութիւնը գիտնալ, ըզգասիրութեան վրայ զրաճնիս բաւական սեպուին իմացընելու: Իսկ որ հռովմայ և Յունաց կամ Վաղղիացոց պատմութեան մէջ զարմանալի և զուարճալի դիպուածներ շատ կան, չը կարծենք թէ միայն անոնց մէջ են, կան ուրիշներուն մէջ ալ, կան հայու պատմութեան մէջ ալ. թէպէտ և պատմութեան չլայլեր զուարճալի և փառաւոր դիպուածներ փնտռել, հապա ճշմարտութիւն ուզել: Եւսկայն ո՞վ կրնայ չզարմանալ և չզմայլել երբ ազգի մը սկիզբը՝ յոյս տապանին դրանքով կը գտնէ յայտնապէս. և այն նախաճշդեղեան ընտանիքը՝ հայաստանի մէջ երկրորդ անգամ ապրած և թաղուած կը գտնէ: Երբ կը տեսնէ հայկ մը որ իր քիչուոր կտրիճներովը աշխարհիս առաջին և մեծագոյն բռնաւորին և բանակին կը յաղթէ, և իր ազգին այնպէս պանծալի կերպով նախահայր կ'ըլլայ. — Երամ մը՝ որ հայրենասիրութեամբ աշխարհը ազատէին զատ՝ Փոքր Եսիոյ ալ տիրած՝ հոն Եստուծոյ պէս կը պաշտուի. — Երայ մը՝ որ Եսիոյ ինքնակալութենէն և Շամիրամայ կենակցութենէն վեր դնելով օրինաւոր հաւատարմութիւնը՝ քաջութեամբ և խելճութեամբ կը մեռնի, Վեղեցիի անունը թողած արժանի սրտին և երեսին. — Տիգրան մը՝ որուն Եջ հրաւերք կուտայ Երեմիայ մարգարէին ձեռքով՝ որ գայ և Երեմիային հետ Բաբելոնացոց բռնաւորութիւնը վերցնէ, ինչպէս որ Սալմոն Բաբելոնացի զարմացուց իմաստութիւնը և ընկած վտանգը ու ազատիլը, սքանչելի չէն. — Երտաշէս Ա, որ ցամաքաբնակ Ժողովուրդը յանկարծ ծովակալ կ'ընէ, Յունաստանը իրեն

կուռքերովը, քրմերովը գերի բերելով ի հայաստան. — Տիգրան մը որ հօրը և Սիհրդատայ հետ Եղեքսանդրէն վերջը առաջին աշխարհակալ կ'ըլլայ Եսիոյ մէջ, թագաւորները իրեն ծառայ ընելով. — Երգար մը որ Վրիստոսի Եստուծոյ հետ թղթակից կ'ըլլայ. — Բ. Երտաշէս, որուն բոլոր պատմութիւնը բանաստեղծութեան պէս զուարճալի է. — Եւսկայն մը որ քաջութեամբ յաղթելով թէնամեաց՝ բանակին մէջ կը մեռնի. — Եստուր մը որ տաւր տարի Պարսից տունը կ'աւրէ. իր մահուան դիպուածը, Տրդատայ աննըման գործքերը, Վրիգոր Եստուրցայ և հռիփսիմեանց դիպուածները որ լին զարմանալի, ահաւոր, սրտաշարժ, և զիւցազնական աստուածային տեսարաններով: — Բայց խիստ երկայն կ'ըլլար նաև պարզ յիշեն ալ մեր Բ. Երշակ թագաւորին և մեծին՝ Երեսի օրերուն դիպուածները. նոյնպէս Երշակունեաց թագաւորութեան վերջանալը, Եւսկայնաց և Եւսկայնաց նահատակութիւնը, Եւսկայնաց քաջութիւնները. այսպէս Բագրատունեաց և Սուրբնեանց ատենի ալ զանազան դիպուածները, Եւսկայնաց քաջութեամբ և վկայութեամբ մահը, Եւսկայն Եւսկայնաց քաջագործութիւնները, վերջին Վաղկայ բռնի և սրտակտուր կերպով հրաժարիլը թագաւորութենէն, Եւսկայնաց ըրած ողբը Բագրատունի թագաւորաց գերեզմաններուն վրայ, Վաղկայ մահը, Եւսկայն և Եւսկայնաց քաջութիւնները Յունաց և այլազգեաց դէմ. հեթ միջ երկայն ճամբորդութիւնը Եւսկայնաց Եւսկայնաց, և իր սրտաշարժ հարցումները, թէ Եւսկայն Եւսկայն և Եւսկայն, (որոնց մէկը պատերազմի մէջ մեռեր՝ մէկաւն գերի էր ընկեր իր ճամբորդութեան ատեն). Եւսկայն Եւսկայնաց արշաւանքը ի հայաստան, որուն անգթութեան քարոզ կը կարդան ինչուան այսօր Սեբաստիոյ Սեբաստիոյ. Շամիրամայ վերջին հարուածը հայաստան աշխարհին, և Սեբաստիոյ իրդալի բաժանմունքը իրենց պայծառ հայ

րենիքէն, եկեղեցիներուն և քաղաքին բանիքները սուրբ Բստուածածնայ յանձնելով և Նրասի գետին պղտորած ալեաց մէջ ձգելով. և այլն և այլն :

Բոնք և ասոնց պէս անթիւ դիպուածներն՝ թէ որ մեր Խորենացին ուզեր փոխանակ իր յատուկ աննման ոճոյն՝ Ի իւրոսի կամ Թուկիտիդեսի զարդարուն և հիւսուածոյ ոճովը պատմել, կամ ետևի եկող պատմիչներն ալ կարենային նոյնպէս ընել, որչափ զարմանալի պիտի ըլլար Հայոց պատմութիւնը անոնց ալ՝ որ յունական և լատինական ճարտասանութեան գերի եղած՝ կը կարծեն թէ անոնց պատմած

դիպուածներն ալ աննման բաներ են : Բնուն ուրեմն Հայոց ճարտասանքն ալ իրենց գրիչը և գրեն Հայրենեաց պատմութիւնը. ես կը յուսամ որ զանոնք կարդալով կամ լսելով մեր Հայերն իրենց հիմակուան տգիտութեան և բրտութեան վիճակին մէջ ալ, աւելի զգայուն պիտի գտուին քան զբարբառոս Յոյները, որ Ոլիմպիական զուարճալի խաղերը դադրեցուցին՝ երբոր Բորդոտոս իր պատմութիւնը սկսաւ կարդալ, և աւելի սիրելի ըլլայ իրենց աստուածահիմն Հայաստանը՝ քան անոնց առասպելածին Յունաստանը :

Հ. Ղ. Մ

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Հին Վաղղիացոց կամ Վեղտաց Վրաց համառօտ արդէնութիւն :

Հին Վաղղիացոց կամ Վեղտաց աշխարհին սահմանը կը սեպուի հիւսիսէն Բրիտանեան Ովկիանոսը. արևելքէն Հռենոս գետը, Վերմանիան, Բայկանց ու Խաւիլոյ մէկ մասը. հարաւէն Սիլերկրական ծովը, Պիրենեանք ու Սպանիա. արևմուտքէն ալ մեծ Ովկիանոսը : Վեղտ ըսուելուն

պատճառը՝ հին ու նոր մատենագիրներէն ոմանք աս կը կարծեն թէ Վիւնիկեցոց լեզուին քաղըն բառէն առաջ եկած ըլլայ, որ ինչպէս մեր լեզուին՝ ասանկ ալ իրենց մէջ գաղթական կամ հայրենի երկրէն դուրս ելող ըսել է եղեր : Ոմանք ալ կը կարծեն թէ երկրին բնիկ ժողովուրդը Վալ կամ Վաէլ